

Radan Haluzík

PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY

Emoce a estetika
u počátků etnických konfliktů

DOKOŘÁN

Radan Haluzík

PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY

**Emoce a estetika
u počátků etnických konfliktů**

DOKOŘÁN

*Věnováno mým kavkazským a balkánským hostitelům a hostitelkám.
Lidem, kteří mě, ač sami měli svých válečných starostí plnou hlavu,
vzali k sobě domů, hostili mě a vyprávěli a vyprávěli...*

Radan Haluzík
PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY
Emoce a estetika u počátků etnických konfliktů

Tato publikace vznikla v rámci řešení Výzkumného záměru FHS UK:
Antropologie komunikace a lidské adaptace (MSM 0021620843).

Na vydání přispělo rovněž Centrum pro teoretická studia,
společné pracoviště Univerzity Karlovy v Praze a Akademie věd České republiky.

Copyright © Radan Haluzík, 2018
Photos © autor a archiv autora, 2018

Vydání druhé (první elektronické).
Odpovědný redaktor Marek Pečenka.
Jazyková redakce Tereza Vlková, Tereza Kodlová.
Recenzovali prof. PhDr. Josef Kandert, CSc., doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.
Obálka, grafická úprava, sazba a konverze do elektronické verze Martin Radimecký.
Vydalo v roce 2018 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,
Holečkova 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz,
jako svou 958. publikaci (288. elektronická).

ISBN 978-80-7363-896-2

Obsah

PROLOG	
Nahlédnout do myšlení polních velitelů, rebelů i teroristů...	7
KAPITOLA 1	
Proč jdou chlapi do války?	13
KAPITOLA 2	
Války entuziastických dobrovolníků	29
KAPITOLA 3	
Motivace aktérů v postmoderních válkách	37
KAPITOLA 4	
Extatický aktér, čas extáze	49
KAPITOLA 5	
Jak studovat revoluční a (před)válečnou mobilizaci	69
KAPITOLA 6	
<i>Továrna a Muzeum</i> komunistické modernity	87
KAPITOLA 7	
Atmosféra nového klimatu 80. let	119
KAPITOLA 8	
<i>Muzeum</i> vstupuje do hry	139
KAPITOLA 9	
Atmosféra „varu před výbuchem“	173
KAPITOLA 10	
Národ vyšel do ulic!	185
KAPITOLA 11	
Co se to s námi v tom spektaklu děje?	213
KAPITOLA 12	
„Bylo to jako branná hra...“	239
KAPITOLA 13	
Pocit, že to „běží tak nějak samo“	261
KAPITOLA 14	
Pocity smyslu uprostřed „dramatu dějin“	291
KAPITOLA 15	
„Být jako oni!“	307
KAPITOLA 16	
„Stát se legendou!“	319
KAPITOLA 17	
Mimetismus „hraní na vojáky“	353
KAPITOLA 18	
„Musíme se probudit a obrodit!“	375
POZNÁMKY	416
ABSTRACT	441
CITOVANÁ ODBORNÁ LITERATURA	442
JMENNÝ REJSTŘÍK	453
BAREVNÉ PŘÍLOHY	456

(foto autor)

Nahlédnout do myšlení polních velitelů, rebelů i teroristů...

„... Nikdy jsem ale neviděla, aby vrah (navíc masový - vykonavatel etnického čištění, souzený haagským tribunálem, pozn. aut.) měl tak přesvědčivě naivní, klukovskou tvář, a musím přiznat, že mě to dokonale překvapilo.

Goran Jelisić se narodil v roce 1968, takže je stejně starý jako moje dcera. Patří oba ke stejné generaci. Mohli klidně chodit do stejné školy. Mohli se kamarádit. Dovedu si ho představit, jak o zimním odpoledni vylévá s hrnkem čaje u nás v kuchyni, sklání se nad učebnicí a moje dcera mu vysvětluje, co to po nich chtějí za domácí úkol z dějepisu. (...) Dovedu si představit, jak ti dva jdou spolu do kina nebo na diskotéku. Nic bych nenamítala; má tak milý obličej. Moji kuchyní prošlo hodně takových mladíků, jako je on, zmatených, bez zvláštního zájmu o školu, ale docela vychovaných a sympatických.“

SLAVENKA DRAKULIĆOVÁ (2006, 64) O SRBSKÉM VÁLEČNÉM ZLOČINCI PŘED HAAGSKÝM TRIBUNÁLEM

Žijeme v době, kdy nám vzdálené ulice, bojiště i televizní obrazovky ožívají spektakulárními pochody, střelbou i přímo masakry podivně vyhlížejících chlápků s puškami. Separatistické etnické konflikty po pádu komunismu ve východní Evropě, výbuch desítek etno-religiózních konfliktů od Indonésie, přes Afriku až po Latinskou Ameriku na počátku devadesátých let, dozvuk nedávného „arabského jara“ v Sýrii, Libyi i Jemenu. Exoticky znějící milice jako Aš-Šabáb, Boko Haram, Ansar Dine nebo Tálibán ovládají části světa, které pro nás byly donedávna za horizontem, na jeho periferii.

Když se odkudsi z pouště vynořilo cosi, co si říká Islámský stát a rozkládá se to přes půl Sýrie a Iráku, byli jsme překvapení. Když na Ukrajině začali podivně vypadající chlápíci mávat vlajkami a stavět zátarasy, byli z toho mnozí zmatení. A když občas vybuchne teroristická nálož i v donedávna bezpečné části světa, kde bychom to nejméně čekali, a někdo, jehož jednání příliš nerozumíme, se k tomu s hudbou a šavlí v ruce přihlásí v amatérském klipu na internetu, běhá nám mráz po zádech. Jako by se doslova roztrhl pytel s nejrůznějšími radikálními dobrovolnickými ozbrojenými skupinami i osamělými vlky - útočníky, kterým moc nerozumíme...

Ti chlápíci zdaleka nevypadají jako normální vojáci, na jaké jsme byli zvyklí. A nevyklé jsou vlastně i jejich prohlášení, plány a požadavky. Co to mají za podivné uniformy, vousy a způsoby? O co jim vlastně jde? Proč jsou ve svém tažení tak urputní a bezskrupulózní?

Jejich (zlo)činy dávají do pohybu zástupy zoufalých uprchlíků, ale oni se cítí být rytíři v boji za velké spirituální cíle... Jsme svědky válek nového typu.

Kdyby tak bylo možné dozvědět se, co je pohání, co ze svých činů mají, kdyby tak šlo nahlédnout do jejich myšlení...

Když v roce 1989 padl komunismus a ve východní Evropě se začala dít spousta zajímavých a nečekaných věcí, začaly mě zajímat postkomunistické tzv. etnické konflikty. Nejprve jsem jako reportér píšící na volné noze pro nově vzniklé české nezávislé časopisy a posléze jako sociální antropolog začal pracovat ve válečných konfliktech v bývalé Jugoslávii a postsovětském Kavkazu. Tento můj zájem se stal velmi záhy předmětem výzkumu v mé rozsáhlé diplomové práci a poté i v disertaci na britské University College London.

Jen během devadesátých let jsem tak strávil dohromady více než dva roky v předválečném napětí, v samotné válce i za poválečného chaosu v oblastech, do nichž se zahraniční sociální vědci normálně nehrnuli nebo nedostali. V konfliktech, v nichž i místní autoři museli zdroje ke svým analýzám omezit na materiál získaný z médií (např. Čolović 1994a, 1994b, 2002, Žanić 1998), na rozhovory natočené místními asistenty (např. Tiškov 2004) nebo na dění, které bylo výzkumníkovi dostupné v hlavním městě (např. Čale Feldmanová 1993, Senjković 2002). Pracoval jsem ve válce mezi **Srbskem a Chorvatskem** (1992), v **Bosně** (1993, 1994, dvakrát v roce 1996, 1997, 2008) a **Kosovu** (1990, 1992, 1995, 1997, 1999, 2009). Na Kavkaze to pak bylo v **Arménii, Náhorním Karabachu a Ázerbájdžánu** (1989, 1990, 1996), **Čečensku** (1992, 1995, 2009 a mezi čečenskými uprchlíky v Gruzii v roce 2000), v **Jižní Osetii** (1992), **Abcházii** (1990, 1991, 1992, 1996) a **Gruzii** (1990, 1991, 1992, 1996, 1998, 2000).

Kromě toho jsem podobným způsobem bádala a psal též v jiných světových identitních konfliktech této doby, jako například v Afghánistánu (2002), peruánské Amazonii (1993), Indii (1991), mexickém Chiapasu (1997) a tureckém Kurdistanu (1989), což se nakonec při uvažování o globálních kontextech postmoderních tzv. identitních válek ukázalo jako dobrá zkušenost.

I já, stejně jako výše zmíněný válečný zločinec Jelisić a vzorná školačka - dcera spisovatelky Drakulićové, patřím k té klíčové, jak říká Yurchak, (2003, 2006) „poslední sovětské generaci“. I mně se svět na přelomu osmdesátých a devadesátých let po letech komunistické disciplinace zdánlivě ze dne na den doslova rozpadl před očima, aby se otevřel potencialitě něčeho nového, o čemž však nikdo netušil, jak by to mělo vypadat. I pro mě byly při představách o tom, co bude, co by mělo být, důležité spíše sny, obrazy, politické mýty a jejich estetická naléhavost než politologické rozvahy. (Které nikdo moc nečetl a navíc, jak se ukázalo později, které se mnohdy ve svých očekáváním dosti mýlily.) Demokracie a blahobyt jako na Západě? Návrat ke kořenům? Do časů mytické první republiky? K víře předků? Národní stát? Nebo nejlépe snad všechno dohromady?

Ústřední otázkou této studie je samotný začátek války: proč jdou kluci do války. Co tam cítí a prožívají, co z toho vůbec mají? Jak se z „docela vychovaných a sympatických chlapců s milým obličejem“, jakým byl i budoucí válečný zločinec Jelisić, stávají vykonavatelé etnického čištění. A proč všechny ty vzorné školačky, jejich učitelé, policisté a politici místo toho, aby jim v tom bránili, jim ještě tleskají.

Když se zničehonic, bez jakéhokoli doprovodu, jen sám, s batohem na zádech a tak s pěti sedmi dolary na den v kapse, objevuji mezi bojovníky nově vznikajících paramilitárních hnutí či přímo na frontě, je to pro ně nejprve tak trochu, jako bych spadl z nebe... Ze školy umím rusky a rychle se učím srbsky/chorvatsky a pokouším se na výše zmíněné otázky ptát. Rozhodně nechci říct, že bych byl jedním z nich, ale chovají se ke mně hezky. Jsem spíše brán jako host než novinář či antropolog. Berou mě jako vykuleného kluka, kterého zajímá posvátný národ, jeho tradice a historie; jejich starší velitelé pak jaksí otcovsky, jako jakéhosi mladšího brácha. Zažívám s nimi předválečné ozbrojené přehlídky a cvičení, vidím, co se děje na čerstvě vznikajících frontových liniích a občas i na opravdových bojových akcích. Někteří mě berou s sebou domů, představují mne příbuzným, kamarádům. Skrze válečné utrpení jejich rodin a sousedů pak zažívám válku nejen z pohledu vojáků-útočníků, ale také z pohledu obětí. Dostávám se i k vlivné skupině místních národních intelektuálů, „kteří prý mi vše, celou podstatu staletého národního boje nejlépe vysvětlí“, a jako reportér nakonec i ke známým nacionalistickým

politikům a prezidentům. Setkávám se s prezidentem Kosova - Ibrahimem Rugovou, prezidentem Gruzie Eduardem Ševardnadzem, jeho viceprezidentem Džabou Joseliani, prezidentem Abcházie Vladislavem Ardzinbou, jeho velitelem armády a pozdějším dlouholetým abchazským premiérem Sergejem Šambou, prvním velitelem Hlavního štábu Arménské národní armády Vardanem Vardanjanem, vládcem Jižní Osetie Torezem Kulumbegovem, vrchním velitelem vojsk a později prezidentem Čečny Aslanem Maschadovem, čečenským ministrem a mírovým vyjednavatelem Usmanem Imajevem a dalšími.

To, co mě s bojovníky těchto válek spojuje, je společné dětství a vzdělávání v podobných komunismech. Nejen generační vzdorovitý obdiv k západní pop music, džinám a Coca-Cole, ale i režimem pěstovaný romantický étos rezistence, revoluce a partyzánské války s cizáky. Mnoho z kultovních revolučních a zbojnických filmů, na něž se v této knize odvolávám, znám dokonce přímo z komunistické Československé televize svého mládí. Společné obrazy i sny, společná romantická estetika.

I na mě, to musím přiznat, tehdy působila romantická síla jejich magnetismu. Být jako hrdinové těch velkých vyprávění, chuť žít ty obrazy - jít za svým snem. Nakonec snad asi největším přínosem této práce, myslím, bude pokus o překlenutí propasti mezi těmito vyprávěními, obrazy, touto estetikou (jak je ve sledovaných oblastech každý zná z filmů a knih) na jedné straně, a skutečnou válečnou akcí na straně druhé. Snaha o překročení té, tak podstatné, propasti mezi přečtením burčujícího politického pamfletu o národním ohrožení či nacionalistického románu nebo zhlédnutím historického filmu a jejich následováním formou reálné nápodoby a reálného rozhodnutí jít do akce. Bez jejího přemostění by válečná propaganda ztratila smysl a (před)válečná mobilizace byla jen stěží myslitelná.

A tak je má práce orientována spíše na prožívání a zážitky účastníků, aktivistů a později vojáků před výbuchem těchto konfliktů i pak přímo v poli. Na emoce a estetiku, která za nimi stojí a kterou zde zažívají, a v neposlední řadě pak na zážitek performance a dramatu, jehož prostřednictvím novou, a pro ně nezvyklou situaci, uchopují. Neříkám, že pohled, který nabízím, je jediný možný a úplný, netvrdím ani, že to, co již bylo o postkomunistických konfliktech napsáno, neplatí. Neříkám, co je vyzkoumáno a popsáno špatně, ale spíše co je pro realistické pochopení pohnutek a motivací jejich aktérů v těchto dobách jaksi neúplné či co zcela chybí.

Vím, že při práci s naléhavostí emocí, estetiky a politického dramatu je tu jedno nebezpečí, asi nejlépe již popsané na vzniku předválečného vzepětí a národní mobilizace v nacistickém Německu. Když Reichel (2004), Sontagová (1983) a mnozí další píší konkrétně o jeho kulturní politice a estetice, varují před fascinací fašismem nejen, pokud jde o tehdejší jeho aktéry, ale i o samotné jeho výzkumníky. Zachovávat si v každém okamžiku kritický odstup je samozřejmě důležité, ale na druhé straně: pokud emocionální a fascinaci estetikou takových hnutí, jako je nacionalismus či fašismus, nepopíšeme, přijdeme o jednu z klíčových pohnutek jejich aktérů; vylijeme s vaničkou i dítě. V hlavě mi zní slova z úvodu známé studie Christophera Browninga *Obyčejní muži* o německých „obyčejných“ chlapících od rodin ze 101. záložního policejního praporu, kteří se podíleli na hlavní vlně masového zabíjení během nacistického holocaustu v koncentračních táborech v Polsku:

„Je jasné, že psaní takové historie vyžaduje odmítnutí demonizace. Policisté z praporu, který vykonával masakry a deportace, stejně jako daleko menší počet těch, co odmítli, či se tomu vyhnuli, byli lidské bytosti. Je třeba si přiznat, že v té samé situaci, by člověk

mohl být buď vrahem, nebo tím, kdo se tomu vyhnul - oba byli lidskými bytostmi - pokud chci pochopit a vysvětlit chování obou, jak jen to jde nejlépe. Toto poznání v žádném případě neznamena pokus o empatii. To, co nicméně neakceptuji, je staré klišé, že vysvětlit znamená omluvit, pochopit znamená odpustit. Vysvětlit neznamena omluvit; pochopení není odpuštění. Nepokoušet se pochopit pachatele z lidského hlediska by však činilo nemožným nejen tuto studii, ale jakoukoli historii pachatelů holokaustu, jež by šla za rámeček jednorozměrné karikatury.“ (Browning 1992, s. XX-XI)

To, co se v této knize pokouším zachytit, není snaha o zlidšťování primordialistické, šovinistické a maskulinní emoční sentimentality a estetiky postmoderního nacionalismu, ale naopak varování před jejími svody. Když šlo o pocity tak silné, že strhly na svou stranu nejen politické konjunkturalisty, budoucí válečné barony, profitéry, zločince, ale i (dokonce v první řadě!) intelektuály, umělce a především tisíce válečných dobrovolníků - to už přece musela být nějaká síla...

Navíc - a o to je to složitější - do těchto válek vstupují lidé obvykle ne tolik jako předem hotoví zabijáci a masoví vrahové, ale jako obyčejní kluci s „přesvědčivě naivní, klukovskou tvář“i, které by i podezřívavá spisovatelka Drakulićová nechala chodit za dcerou. A co víc, vstupují do nich dokonce jako zapálení nadšenci a entuziasté. Mrazí z toho v zádech, ale jak uvidíme, jsou to - alespoň zpočátku - války aktivistů a později válečných dobrovolníků, kteří si zprvu skutečně myslí, že jim „jde o tu správnou národní věc“ a oni „musí být u toho“, protože celá Evropa, celý svět prý „vidí, co se tady děje“.

Napsat práci o postkomunistických válečných konfliktech jaksi zdánlivě zpupně bez ohledu nejen na určitý konkrétní konflikt, ale i na celý region (hezky celý Balkán a Kavkaz dohromady) mě napadlo hned na samém počátku. Když jsem během krátké doby stál již v několikátém separatistickém regionu, na již několikáté demonstraci za svobodu a národní sebeurčení a měl jsem pocit, jako bych slyšel a viděl v jistém smyslu „pořád to samé“. Všechna ta národní hnutí, přes veškeré ty (údajně tolik rozdílné) etnické skupiny, jedinečné tradice, národní minulosti a etno-religiózní symboly, mi připadala v konečném důsledku v tom podstatném stejná: obdobně probíhající demonstrace za tytéž emancipační cíle, podobní lidé (často intelektuálové) v jejich čele. Shodně nadšené zakládání prvních paramilitárních jednotek, jejich předválečné parády i ozbrojené provokace. Podobné spory o hranice i nárok na jejich etnické čištění, analogické snahy o dosažení vlastního národního státu odvolávající se na podobné kořeny státnosti kdysi v minulosti. Byla zde ale i vnitřní analogie: podobné emoce, nadšení a spontaneita „výbuchu“. Podobný pocit extáze a „opojení“ z toho, s čím starým, prohnilým a komunistickým je třeba skoncovat a k čemu národnímu a posvátnému je nezbytné se vrátit, podobný pocit, že něco nového „se líhne“. Podobné sny o národní minulosti i budoucnosti a především obdobná historizující a folklorizující estetika a obdobná snaha o její zpřítomnění formou (revolučního, etnického) „karnevalu“ v ulicích měst.

I tak by se někomu mohl můj materiál shromážděný během jugoslávských a kavkazských postkomunistických konfliktů zdát na první pohled poněkud heterogenní. Jsou to přece tak vzdálené regiony, s tak odlišnou historií a tradicemi, mohl by namítnout regionální specialista - geografický determinista. Při pohledu zblízka však vidíme, že všechny proběhnuvší postkomunistické etnické války od bývalé Jugoslávie přes moldavské Podněsteří až po Kavkaz spojuje historické dědictví neklidné staleté hranice mezi Osmanskou říší a habsburskou monarchií na západě a mezi Osmanskou říší a Ruskem na

východě.¹ Bývala nepokojnou a v čase proměnlivou zónou takzvané „válečné hranice“ - nejistých území i vazalských států, pro niž je tak charakteristická pestrá etno-religiózní mozaika (kdy etnicita je navíc úzce spojena s náboženskou příslušností, a obojí - identita etnická i náboženská - pak může být často formováno vlivem antiimperiálního vzdoru). Zónou, kde odlehle a horské oblasti tíhly k určitému autonomismu. A ze všeho řečeného pak vycházelo válečné, paramilitární, zbojnické, hrdinské, ale též patriarchální dědictví, jakož i mnohá další specifika.

Historici již nějaký čas zdůrazňují, že abychom pochopili, co se v jednotlivých úsecích této hranice děje, nesmíme ji studovat rozparcelovanou na její dílčí národní části (odpovídající pozdějším jednotlivým národním státům a jejich „národním dějinám“), ale nahlížet ji - tam, kde to jde - raději jako celek.²

Tento požadavek dává do určité míry smysl i dnes, kdy je velká Osmanská říše a její neklidná expanzivní periferie již sto let mrtva, a sledované oblasti etnických konfliktů spojuje tentokrát nový společný odkaz - odkaz osudu periferních oblastí impéria východoevropského komunismu. Je zde nicméně potřeba mít na zřeteli jedno nebezpečí. Totiž: historičtí deterministé mají často nutkání vidět nedávné postkomunistické „etnické konflikty“ jen jako jakési organické pokračování konfliktů na oné neklidné osmanské hranici, či jejich krvavého „reprízování“ za druhé světové války. A samotní nacionalisté a jejich následovníci pak mluví dokonce o „probuzení“ tradice této staleté „historické nenávisti“. Dominuje představa, že „staletá nenávist se zkrátka probudila“ a „historie se jen opakuje“... Chci ukázat, že tzv. etnické konflikty po pádu komunismu nebyly jen jednoduchým „probuzením“ krvavého odkazu paměti minulosti a tradice. Uvidíme, že šlo spíše o způsob, jak bylo o tuto paměť a tradice v časech komunismu neobvykle pečováno, než o tradice samotné. A také, jak se poté - po pádu komunismu - s nimi v nově otevřeném postkomunistickém kontextu a postmoderním ideologickém klimatu pracovalo. Chci ukázat, že tyto konflikty byly do značné míry spíše projevy svého času, než místa. Času sklonku jedné éry a hledání tvaru té nové. Neklidné doby hledání, o níž budu mluvit jako o času postkomunistické extáze.

(foto autor)

Proč jdou chlapi do války?

A proč jim ti, kteří by měli mít rozum, ještě tleskají?

Když jsem na podzim roku 2000 po pár letech opět v poválečné Gruzii, mám pocit, že je něco jinak. Atmosféra slávy postkomunistických národních hnutí a konfliktů z počátku devadesátých let je jako starý usazený cigaretový kouř. Stále jaksi visí ve vzduchu, občas jej ucítíte z nějaké věci či situace docela silně, ale prakticky už je pryč...

Navštěvuji bývalého vůdce gruzínských paravojenských struktur, viceprezidenta, válečného barona a spisovatele profesora Džabu Joselianiho³ a tiše zírám. Na stole rozevřený gruzínský překlad zenových mistrů, za okny se ze vzdálené ulice ozývá místo střelby monotónní zvuk proudů spěchajících aut a před domem je slyšet hrající si děti, ve ztlumené televizi běží zprávy, prý plně „malicherností, politických drbů a reklam“. Etnické války v Abcházii i Jižní Osetii, čas plných náměstí a politických pučů, devadesátá léta, čas extáze: to všechno je pryč! Právě se vrátil po třech letech z vězení, kam ho ve snaze o normalizaci poměrů uvrhl jeho bývalý politický spojenec prezident Ševardnadze, a nemůže věřit svým očím, jak se to za tu chvilku všechno změnilo: „Kam zmizel všechn ten národní entuziasmus? Kde je ta atmosféra, ten duch toho všeho?“ stěžuje si.

I on sám jako by dnes už nikoho nezajímal. Už i kdysi věrní, mladí obdivovatelé z jeho bojůvek Mchedrioni,⁴ když si k němu občas od byznysu synovsky odskočí trochu zavzpomínat a na kus řeči, jej pokládají spíš jen za upovídáného staříka žijícího ve vzpomínkách. Pamatuji si na svou poslední návštěvu na počátku války v Abcházii v létě 1992, když byl jako viceprezident na vrcholu moci. Tehdy potřeboval větší ochranu než sám prezident a čelil řadě atentátů. Teď, pár let nato, tady sedí sám ve svém bytě v činžáku, bez jediného bodyguarda. Nikdo se jej ani nepokouší zabít, protože už to nemá smysl; už je to pryč.

„Často mě teď, když se probudím uprostřed noci, přepadne myšlenka na to, kam to všechno zmizelo, všechna ta atmosféra. Proč stovky mých věrných, co za mnou šly tady i v Abcházii, musely zemřít? Kdeže stovky: pro co musely umřít dva tisíce Gruzinců? Kde je sakra všechn ten entuziasmus, kde jsou ty národní *hodnoty*, pro které jsme se obětovali! No, ptám se, kam to všecko zmizelo?! Případá mi, jako by dnes lidi zajímaly už jen ty peníze a konzum,“ rozčiluje se posmutněle nad úpadkem národního vzepětí bývalý vůdce davů.

Ten čas extáze, sklonek osmdesátých a celá devadesátá léta, je pryč. Už ani ti, co stáli v centru jeho dění, organizátoři demonstrací, aktivisté národních hnutí nebo váleční dobrovolníci, si pomalu nevzpomínají, jaké to bylo. Je to jako pokoušet se vzpomenout si, proč že byl vlastně člověk kdysi zamilovaný. A onen moment, zdá se, proklouzl jako voda mezi prsty i sociálním vědcům a historikům.

Ten „duch“, ta „atmosféra“, jež se tak těžko definuje a na niž - na rozdíl od svých obětí s nostalgií - vzpomíná náš válečný baron na penzi, zachvátil na přelomu osmdesátých a devadesátých let zdánlivě nečekaně řadu míst východní Evropy.

Už rok po oficiálním vyhlášení Gorbačovovy perestrojky v roce 1988 se začne, po pogromu na Armény v ázerbájdžánském Sumgajtu,⁵ pomalu rozhořvat arménsko-ázerbájdžánský konflikt v pohraničním Náhorním Karabachu. V létě 1989 se poprvé krátce

Tušíme, že velké události své doby spolu nějak souvisejí, ale jak? Když pád Leninova impéria otřese celým světem, slyšíme o celosvětových „tektonických otřesech“, ale i globální „atmosféře doby“ nebo světovém „politickém klimatu“. Cílem této knihy je mimo jiné mluvit o lokálních nacionalismech konce tisíciletí jako o produktech své doby, nikoli jen lokálních tradic svého (národního) prostoru. (Dušan Petričić, *NIN* 30. 8. 1991, 5)

střílí v Abcházii;⁶ ve Ferganském údolí v Uzbekistánu proběhne pogrom na meschetské Turky. Když se v roce 1991 rozpadá Sovětský svaz, bojuje se už i v gruzínské Jižní Osetii a první ozbrojené skupiny slaví střelbou do vzduchu odtržení Čečenska. Rok nato se pak naplno válčí v Abcházii, k čemuž se přidá ještě krátký konflikt pro změnu v Osetii severní,⁷ válka v moldavském Podněstří a počínající občanská válka v Tádžikistánu.

Časově paralelně se rozbíhá konflikt v kolabující Jugoslávii: po eskalaci v Kosovu v roce 1989 začne v červnu 1991 kratičká desetidenní válka ve Slovinsku, hned vzápětí delší v Chorvatsku a následujícího roku ještě další v Bosně. Mezi tím situace krok za krokem směřuje k válce v Kosovu a Makedonii...

Šíří se *to* kolabujícím impériem komunismu, tedy spíše po jeho jihovýchodní hranici, „jako požár v suchém lese“, jak říkají místní novináři. A jako by *to* bylo najednou všude. Je *to* jako „časovaná bomba“. Na obrázku slavného chorvatského karikaturisty Marušiče z onoho prvního jugoslávského válečného roku 1991 říká pilot letící nad Jugoslávií, jejíž střed se proměnil v obrovský pustý kráter zaplněný vodou: „Kdo by to byl řekl, že pád Berlínské zdi vyvolá takové tektonické posuny, co z kdysi úzké a křivolaké (řeky) Driny udělají obří, široké, mrtvé jezero.“⁸

Pád komunismu, ta doba velkých snů a očekávání, v sobě skrývá velkou tektonickou sílu.

Když se dnes po letech, po té dekádě válek, krveprolití a zmaru díváme zpět a vidíme v zeleni trosky vypálených vesnic a všechny ty slabé nově vzniklé státy a státečky dodnes mnohdy trpící zničenou infrastrukturou a zkorumpovanou administrativou, není zrovna lehké pokládat otázky po spontánních vnitřních tektonických silách toho otřesu. Proč to celé začalo: proč jdou chlapi do války? Proč ti, co mají tu moc, jim v tom nebrání, a ti, od nichž bychom čekali, že budou mít rozum, jim u toho ještě tleskají? Odkud se bere všechno to později nevídané počáteční nadšení a spontaneita a dobrovolnost, o nichž dnes mnozí raději mlčí; proč někteří mluví dokonce o „varu před výbuchem“, „masovém opojení“ a velké „kolektivní extázi“? Odkud se, prý tak najednou, zdánlivě přes noc, všechny ty staronové identity, křivdy a etničtí nepřátelé vynořili?

Jaká síla to vystřeluje naše chlapce na frontu?

„V národní komisi (vyšetřující teroristické útoky na USA) jsme si položili několikrát zásadní otázku: Jak (Bin Ládín) přesvědčil devatenáct lidí k tomu, že 11. září spáchali sebevraždu náletem do World Trade Center? Nikdy jsme vlastně nenašli uspokojivou odpověď. Zničili dobrovolně své mladé životy, aby nás zasáhli. To je přece zarážející. Odpověď zatím nemáme.“

LEE HAMILTON,⁹ KONGRESMAN A MÍSTOPŘEDSEDA KOMISE¹⁰

Proč to celé začalo? Proč jdou chlapi do války?

Pro antropologa není nic snadnějšího - od toho je přece antropologem - než jít do terénu a zeptat se jich samotných, to je nasnadě. Těch, kteří stáli u zrodu toho všeho, kteří vše organizovali. Těch, kteří nakonec šli sami v té první, ještě značně spontánní vlně do války, i těch, co jim u toho tleskali.

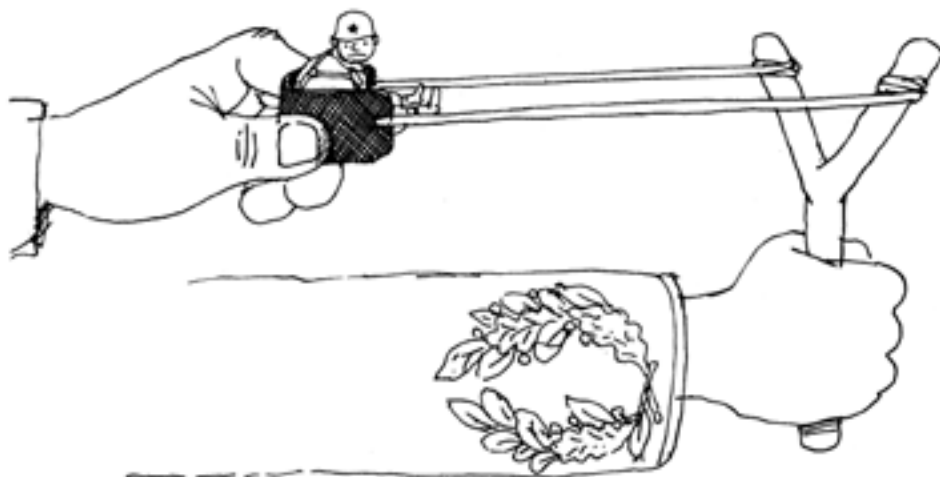
Šel jsem tedy s batohem na zádech a zápisníčkem v ruce po válečných frontách i v jejich týlu a ptal jsem se, ptal, ale není to tak jednoduché, jak by se mohlo zdát. Ze začátku jsem byl zklamaný. Dozvěděl jsem se mnohdy jen fráze o „obraně vlasti“, „národním ohrožení“, o „etnickém nepříteli“ čekajícím na svou „historickou šanci“. O tom, že zatímco *my* jsme léta „spali“, *on* již dlouho kul své pikle. Slyšel jsem také, že hlas vlasti volá do zbraní a „historie se přece jen opakuje“. Nanejvýš ještě byla řeč o „hrdinství skládaném na oltář národa“...

Není přece lehké vysvětlit své pohnutky a osobní motivaci. (Zkuste mi třeba tady a teď podrobně vysvětlit, proč jste začali dělat to, co děláte, čím se živíte...) A už vůbec není lehké vysvětlit, jak se člověk stal součástí historických událostí a procesů, které ani sám nezačal, ani nevymyslel: které jej přesahují. Jejichž počátek ani všechny globální vlivy člověk při nejlepší vůli, i při nejlepším politickém rozhledu, nedohlédne. Vždyť *my* ani netušíme, kde se počátek všeho toho válečného běsnění nachází! Začínají války ve chvíli, kdy se začne střílet? Nebo už předtím, když se začne chrastit zbraněmi? Anebo ještě dřív, když se začne ve jménu národního ohrožení demonstrovat? Nebo snad už tehdy hluboko v osmdesátých letech, kdy se komunismus i jeho slavná federace začaly rozpadat? Nebo snad dokonce ještě dříve, kdy tekla krev jen na papíře - na stránkách nacionalistických románů či v kině při projekcích historických filmů?

Co nás k čertu žene do všech těch dramatických událostí, které převrátí svět čerstvých postkomunistických nadějí vzhůru nohama? Tato otázka vrtá hlavou nejen

Jaká to síla natáhne naše aktéry jak autíčko na klíček, takže se sami řítí do politických událostí, jež převrátí svět vzhůru nohama? A jaká síla to zase nepustí egoistu (výše) jít si po svých vlastních „egoistických“ zájmech „v míru pracovat“? (Albin Rogelj a Milan Maver, *NIN* 23. 10. 1988, 20)

„Kdopak to, copak to vystřeluje naše chlapce na frontu?“ ptá se srbský karikaturista Dušan Petričić. (NIN 5. 7. 1991, 5)

politickým komentátorům v médiích i po hospodách, ale i karikaturistům největších jugoslávských politických týdeníků, jež nyní v čase rozpadu Jugoslávie zažívají velký boom.

Jaká to extatická síla natáhne našeho demonstranta v srbské národní čapce s transparentem v ruce jako autíčko na klíček, aby jej hnala do dalších a dalších nacionalistických demonstrací?!¹¹ A jaká síla nepustí „egoistu“ - pro změnu v čapce slovinské, z vítězné karikatury v srbských Nedělních informativních novinách NIN - jít si po svých vlastních „egoistických“ zájmech?¹² „Pusťte mě v míru pracovat,“ křičí nápis na jeho transparentu.

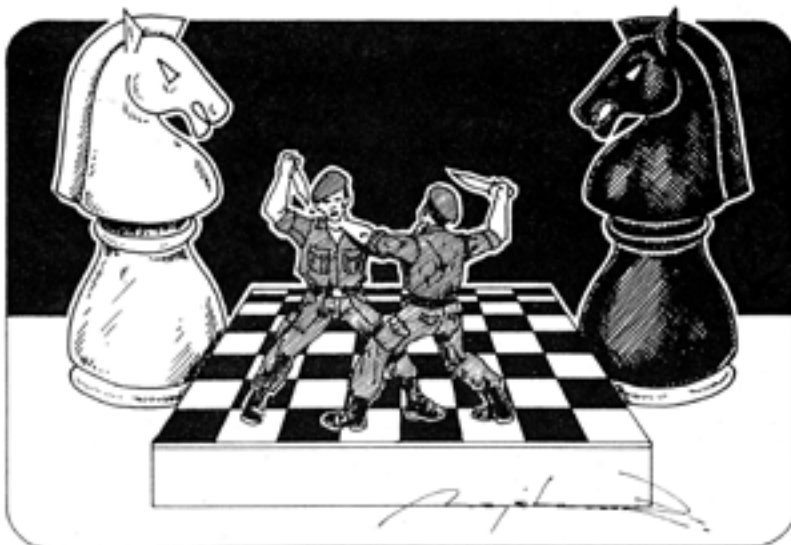
A vůbec: jaká dravá síla uvádí do pohybu, jako vlčka nebo extatickou káču, celou tu davovou extázi předválečných let, ptá se ilustrace k článku o krizi post-titovské Jugoslávie v chorvatském týdeníku *Danas*.¹³ Jaké faktory v pozadí ženou (za spontánní mobilizace) davy Gruzínců do války v Abcházii a mění je na homogenní krvelačnou masu?¹⁴ A nakonec, když to již vypukne: jaká síla téměř „jako z praku“ metá naše chlapce v uniformách na frontu?¹⁵ Ona nevyslovená otázka je stále stejná: *kdo* nebo *co* je hybatelem všech těch předválečných a válečných masových událostí?

Jak ukážu v desáté až čtrnácté kapitole, otázka po motivacích a původu energie, s níž se do všech těch bouřlivých událostí vrháme, bude o to důležitější a komplikovanější, že události, jež povedou do válečné

Jaká to síla mele demonstrující gruzínské masy v krvelačné červy pospíchající do války v separatistické Abcházii? (Š in: Šarija a kol. 1993)¹⁶

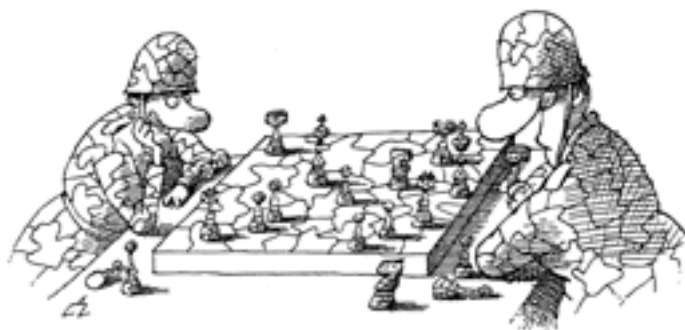
A nejsme jen figurkami na něčí velké mocenské šachovnici? Není to všechno jak velká hra těch vzadu za oponou, má podezření nejen karikaturista Zoran Majstrovíć, ale i předválečné teorie spiknutí ve třinácté kapitole. (Intervju 26. 6. 1992, 39)

vřavy, budou mnohdy do značné míry založeny na masové spontaneitě a dobrovolnosti. Na principu masové mobilizace budou stát počáteční obrovské nacionalistické demonstrace. Na principu extatické spontaneity se budou dokonce mnohdy formovat i rodící se dobrovolné patriotické organizační struktury, bez pevného vedení a hierarchie. A nakonec, jak uvidíme v kapitole nazvané „Pocit, že to ‚běží tak nějak samo‘. Jak se z davu rodí organizace“, na týchž základech budou vznikat i první paramilitární jednotky, jež budou hrát tak důležitou roli v rozdmýchání počáteční vlny násilí v kavkazských i jugoslávských „etnických“ konfliktech. Všechna ta divoká a narychlo vzniklá uskupení s nejasným či spíše jen charismatickým velením a organizačními strukturami.

Čím spontánněji mobilizační proces poběží, o to palčivější bude nezodpovězená otázka po jejich pohnutkách a motivacích. O to bude zároveň silnější pocit kocoviny, když toto dobrovolné počáteční nadšení u některých rychle přejde a nám všem ostatním zůstane jen chaos, rozvrat, strach, hroby obětí, oči pro pláč a otazníky, kdo za to všechno vlastně může. A o to pak také bude větší prostor pro odpovědi zformované za pomoci konspiračních teorií, nahrazujících naše vlastní pohnutky a motivační energii jakýmsi tajemným spiknutím a mocným hybatelem v pozadí.

„Ty velké spektakly demonstrací na náměstích, jimiž to začalo, byly jen jedno chytře sehrané divadlo pro veřejnost!“ - všichni jsme byli „jen loutkami v něčích rukou!“, budou nad masovou spontaneitou předválečných masových demonstrací národa hořekovat lidé v již zmíněné kapitole o pocitu, že to „běží tak nějak samo“. Jak se z davu rodí organizace“. Jsme v té velké politické hře prostě jen něčími figurkami na šachovnici: konflikt v Kosovu je „pouhou“ velkou šachovou partií, kde srbskými a albánskými čepicemi „táhnou“ *ti* v pozadí, sděluje vědoucně karikatura v srbském týdeníku *NIN*, aniž by ona či text, který ji doprovází, prozradily, kteří *ti* to byli.¹⁷ A celá spontaneita tehdejší války v Chorvatsku je prý zase jen velkou šachovou partií generálů v pozadí, jak říká jiný srbský kreslíř.¹⁸ A „válka proti nám Srbům v Bosně“ je zase jen jednou velkou šachovou hrou velmocí, mezinárodního společenství a islámských zemí, v níž tito všichni „tahají“ zpoza opony za nitky ve prospěch bosenských Muslimů a Chorvatů.¹⁹

Vždyť naši chlapi na bojišti,
my všichni, jsme jen pěšáky na
šachovnicích válečných stra-
tégů, hlasitě si povzdechne
srbský karikaturista Dušan
Petričić. (NIN 6. 12. 1991, 5)

Je to všechno zkrátka prý jen velký *velmocenský zápas: geopolitika*. Existují prý glo-
bální síly v pozadí, jimž stačí jen stisknout knoflík a - bez ohledu na místní pravidla
zápasu - kus celé naší slavné lokální šachové partie vyletí do povětří i s námi figurkami
a celou šachovnicí; a nic s tím nenadělaš, křičí srbský karikaturista.²⁰

Jaképak zájmy velmocí! Peníze: peníze, peníze, peníze! Za ozbrojeným konfliktem,
k němuž se schyluje, jsou, jak už to tak chodí, jen peníze, říká obrázek samopalů, jejichž
střelivem jsou místo zásobníků s náboji svazky bankovek.²¹

Žádné temné síly v pozadí, to my všichni jsme sypali zavátou cestičku do války nejen solí, ale přímo
luxusními slanečky! (Joško Marušić in: Vukotić 1999)²⁴

Snad jediný z karikaturistů, kdo má nakonec chuť se tomuto konspiračnímu trendu postavit a klást (si) nepříjemné otázky, je známý chorvatský kreslíř Joško Marušić. Cestu válce neumetl *kdosi* tajemný v pozadí, ale to my sami jsme sypali armádám pochodujícím do války cestičku ve sněhu nejen solí, ale dokonce přímo luxusními slanečky - ančovičkami.²² A na dalším jeho obrázku *Smutný podzim našeho* (federálního bratrství a) *jednoty*, pak stojí naši chlapi v uniformách s plachtou pod stromem a snaží se co nejrychleji setřást i ten poslední lístek, aby ten podzim naši jugoslávské vzájemnosti už konečně přišel.²³ Žádné temné síly v pozadí: to my sami jsme byli nadměru iniciativní - a nedočkaví.

Víme, proč vznikají válečné konflikty?

Proč jdou lidé do války...? Jak jsem říkal již na počátku, když jsem šel mezi ně a ptal se na to takto hezky napřímo, moc jsem se toho nedozvěděl... Zkusme se tedy nyní podívat pod pokličku různým sociálně-vědeckým teoriím vzniku válek a ozbrojených konfliktů vůbec, možná pak budeme moudřejší...

Existuje jich celá řada a snad ještě více je hledisek, podle nichž lze tyto teorie různě třídit. My se však záměrně podíváme na několik těch hlavních, které jsou vůči sobě co nejkontrastnější z hlediska klíčové otázky, kterou nejen sobě pokládají naši karikaturisté: jaké síly pudí „naše chlapce“ na frontu.

Nezbývá nám, než při cestě za odpověďmi vědy na tuto otázku zde tak trochu míchat dohromady teorie válek s teoriemi jiných ozbrojených konfliktů a revolucí, protože jak uvidíme dále, právě mizení této hranice je pro současné postmoderní válečné konflikty tak typické. Tváří v tvář té záplavě různých teoretických pohledů i jejich partikularistické sebejistotě se pak nelze vyhnout selektivnosti, glosování (a občas ani ironii).

Do relativně nedávné doby se vznášel nad teoriemi války přísný přízrak pruského teoretika generálmajora Carla von Clausewitze (1780-1831) ovládajícího vojenské akademie i myšlení. V jeho celoživotním, nedokončeném a na svou dobu skutečně fenomenálním díle, v knize *O válce* z počátku devatenáctého století, čerpajícím étos z osvícenské racionality a technologičnosti, zaznívá poprvé slavný výrok, že „válka je pouhé pokračování politiky jinými prostředky (...) ne pouze politický akt, ale též reálný politický nástroj, pokračování politického obchodu, uskutečňování téhož jinými prostředky“ (Clausewitz 1997, 22)

Clausewitz je osvícenský racionalista a rád zbaví válečné běsy nejen temnoty obav, ale i aureoly vítězství, hrdinství a jiných velkých emocí. Do jeho válek vstupují nikoli lidské bytosti, ale válčící strany - celé státy. Válku vyhlásují na základě přísně racionálního rozhodnutí „ti nahoře“, tedy centralizované státní elity. A „ti dole“ ve zbrani do toho nemají co mluvit, snad jen tím, že správně poslouchají a pochodují, jak se má, to jest hezky v řadách. Pokud do věci podle von Clausewitze vůbec vstupují, tak údajně nanejvýš pouze svou „bojovou morálkou“. Její důležitost sice autor stále zdůrazňuje a odvolává se na ni, nakonec jsou jí však v celém díle věnovány jen dvě strany: „Morální síly jsou jedním z nejdůležitějších subjektů války. (...) Usměrnují, řídí celou masu sil sjednocující se s ní jakoby v jediný proud, poněvadž toto je morální síla sama o sobě.“ (Clausewitz 1997, 150) Ale když má říct, kde že se tyto „morální síly“ berou, začne být do té doby věcný generál však ještě více tajemně metaforický: „Zároveň je třeba vidět, že spíše než cvičná předvádění, krizová cvičení a nastudovaná vědecká pojednání jsou

to pocity, celkové dojmy a jednotlivé blikající jiskřičky pravdy, které vytváří zárodky vědění oplodňující (vojákovu) mysl.“ (Clausewitz 1997, 151-2)

S mírným zjednodušením lze říct, že Clausewitzův racionalistický duch, pojetí válčení i masový aktér-pěšák v rukou elit, k jejichž kritice se v kapitole „Motivace aktérů v postmoderních válkách“ již záhy vrátíme, „vydržel“ coby interpretační rámec válek celé následující století, v jistém smyslu a v jistých vojensko-politických kruzích vlastně až do konce studené války... Také mnohé geopolitické teorie jako by pak do jisté míry jen předjímalý tytéž, ač explicitně nevyslovené, rádo by racionalistické předpoklady. Kupříkladu vlivná *realistická teorie* (realist theory) vidí mezinárodní scénu jako jakýsi hobbesiánský pravěký „přírozený stav“, kde „člověk člověku je vlkem“ a „všichni jsou ve válce proti všem“²⁵ a v jehož anarchii si aktéři - v našem případě tedy státy nebo spíše *mocnosti* - musí pečlivě pohlídat, zajistit či přímo vydobýt své vlastní zájmy. Nejznámější z nich - *teorie mocenské rovnováhy* (balance of power theory; Morgenthau 1967) - pak říká, že nejlíp se řečených vlastních zájmů dosáhne vojensko-mocenskou rovnováhou. *Teorie hegemonické stability* (hegemonic stability theory; Gilpin 1981) se pak snaží být ještě „realističtější“ a oponuje, že stabilnější je naopak nerovnoměrné rozdělení moci, zatímco rovnováha vede jen ke konfliktu atd.

Žádné veřejné mínění, žádný hlas aktérů zespoda, žádná vůle těch, kdo jdou bojovat... O vzniku války prý rozhodují jako o racionálním „pokračování své politiky jinými prostředky“ stále pouze národní elity stojící v čele - v souladu s principem teorie racionální volby, racionálního jednání. Až to člověku zvenčí připadá, jako by vládce, ve snaze o maximalizaci svého vlastního mocenského zisku, chodil s košíčkem po samoobsluze a racionálně se rozhodoval, jestli pro něj osobně bude výhodnější nakoupit svým svěřencům nekvalitní mír ve slevě, nebo drahou válku - jako by celou věc viděly studie typu Buena de Mesquity (1992) či Buena de Mesquity a Lalmana (1992).

Ale s racionalitou vůdců v čele to nemusí být vždycky tak snadné, jak by se mohlo zdát, varují zase jiní autoři. Vždyť třeba Napoleon, Hitler, Stalin i mnozí další byli prý vlastně lidé mentálně nemocní a tomu odpovídala míra „racionálnosti“ jejich rozhodnutí (viz např. Neumayr, 1995). „Pokračování politiky jinými prostředky“ v jejich podání by bylo tedy spíše jen výplodem jejich chorých eg. (Až to v těch, na které zbyla jen role mas vedených do šílenství války, může vyvolávat úlevný pocit, že celé to choré počínání šlo přece jaksi seshora a my - obyčejní lidé - jsme se zase jen nechali zmanipulovat: my

Ne my, to velcí hráči tam nahoře prý rozhodují o tom, kdy a kde to vybuchne! (Dušan Petričić, *NIN* 14. 12. 1990, 5)

byli v těch nejhorších hrůzách, co moderní doba nabízí, prý jen pěšáky dějin v jejich bláznivé šachové partii.)

Snad ještě větší míru aktérského odosobnění a determinismu nabízejí nakonec i ekonomické teorie válek. Již otec liberálních ekonomů Adam Smith ([1776] 1976) říká, že volný trh a kapitalismus podporují mír. A už Kant ([1795] 1949) si všímá toho, že demokratické státy - ty s dělbou moci a ústavou - začínají války méně často než autokratické. Marxisté a hlavně Lenin ([1917] 1939) naopak zastávají názor, že ve svém vrcholném stadiu monopolní kapitalismus zákonitě produkuje imperialismus, a ten pak zákonitě vyvolává imperialistické války.

David Keen (2000a, 27) při studiu současných postmoderních vnitrostátních válek pak zachází dokonce tak daleko, že tvrdí, že „válka může být pokračováním“ nikoli politiky (jak říká Clausewitz), ale „ekonomiky jinými prostředky“. Současný ozbrojený konflikt, jak uvidíme ještě dále, není podle Keena ani tak „zhroutilím či kolapsem, ale spíše tvorbou jiného systému zisku, moci a ochrany“ (Keen 2000a, 19). A hnací silou takovýchto současných „válek o zdroje“ (resource wars), jak jim někteří říkají, je globalizovaný obchod nejen s často zmiňovanou ropou, ale hlavně se snadno transportovatelnými komoditami, jako zlato, diamanty, coltan nebo drogy, jež jsou v rukou predátorských politiků a válečných baronů, kteří licoměrně předstírají, že jim jde o nějaké vyšší, ušlechtilé politické cíle (viz také Collier 2000a, 2000b; Klare 2002; Le Billon 2005; Renner 2002; Ross 2004).

Je to tak údajně přirozené: to ne my lidé, za vším jsou jen neviditelné ekonomické síly.

Peníze, peníze, peníze: za vším jsou prý jen peníze, tvrdí nejen srbská ilustrace k politické analýze týdne, ale i mnozí teoretici současných konfliktů. (Jugoslav Vlahović, *NIN* 15. 2. 1991, 10)

„Je to v nás, v naší přirozenosti, v genech...“

„Každý hospodář, ačkoli má rád své zvířata, už podvědomě selektuje agresivní, nepoddajné jedince a vyřazuje je z chovu. Stejně tak u nás v lidské společnosti evolučně vylučujeme agresivní jedince mimo ni. Tak u nás v Evropě v tom středověku všichni ti agresivní prostě viseli! Prostě to evolučně nepřežili. Na Balkáně, kde se celý středověk proháněli ti Turci, byl ten, kdo nebyl připraven zabít okamžitě člověka, který se k němu blíží, sám zabít. Tam se vyseletovala úplně jiná populace než u nás. Proto my nemůžeme pochopit Balkán...“
FYZIOLOG ŽIVOČICHŮ DOC. M.²⁶

Zpět k našemu aktérovi spěchajícimu extaticky do války: mohlo by se zdát, že po všech těch jemu nadřazených politických, geopolitických a ekonomických silách, jež za něj rozhodují, jako by pro něj a jeho individuální motivace už nezbyl prostor. Ale nenechme se mýlit: je zde údajně rovněž *něco*, co vychází čistě z něj. Funkcí války je přece kompetice o zdroje, říkají *funkcionalisté* od počátku dvacátého století. A existují prý, jak dodávají

později četné *biopsychologické teorie*, prastaré lovecko-válečnické pudy, jimiž jsme k takové kompetici od přírody vybaveni. Agresivita, násilí, a tedy i konflikt mají být přirozeným projevem živočichů - a nás teritoriálních primátů zvláště. Jedná se prý o výsledek přirozeného výběru, který máme uložený v genetické výbavě po našich předcích, lovcích a sběračích. Ve všech známých společnostech se válčí, říkají s akcentovaným realismem v hlase. A ti, kteří neválčili, ve tvrdém (ale spravedlivém) evolučním zápase zkrátka nepřežili.

To se samozřejmě setkává se značnou - a nutno říci, že opodstatněnou - kritikou. Jako by ve výše uvedených konceptech při svém přemítání o genech a evolučních tlacích, i přes všechny úvahy týkající se naší biologie a tělesnosti a přizpůsobení se prostředí, bylo opomíjeno, že naše lidské „řezáky jsou koneckonců velmi malé. Naše nehty mohou způsobit bolest, ale nikoli smrt. Naši kulturní nikou jsou spíše náš rozum a kulturní vynalézavost než naše těla hominidů. Jsme sociální stvoření. Kultury, sociální struktury, ideje a ideologie formují všechny dimenze násilí, obousměrně - v jeho vzniku i potlačování. Mučení a zabíjení jsou stejně kulturní jako ošetřování nemocných a raněných nebo pohřbívání a oplakávání mrtvých“, jak oponují v úvodní kapitole své antologie věnované chápání smyslu *Násilí ve válce a míru* Scheper-Hughes a Bourgois (2004, 3).

Lidské kolektivní násilí - války, povstání, revoluce - jsou z tohoto hlediska stejně komplexně kulturně-sociálními projevy člověka, jako jsou například továrny, bankovníctví nebo opera. A jako takové je musíme studovat.

„Deprivace uvnitř našich já“

Tím, co plodí agresi a následné konflikty, není jakási „přirozená agresivita“, ale spíše naše vnitřní psychologická frustrace z *deprivace*, z nemožnosti dosáhnout toho, po čem toužíme či o čem tajně sníme; je to naše neuspokojené *libido dominandi*, říkají ti, kteří celou věc chtějí vidět hezky psychologicky, freudiánsky.

A myšlenku *frustrace*, tentokrát již kolektivní, vnáší do teorie násilných konfliktů teoretici revolucí poté, co si při vysvětlování jejich vzniku nadále nevystačí pouze s Marxem a jeho revolučním naplňováním *třídního vědomí*. Podle teorie *relativní deprivace* (Gurr 1970; také Davies 1962)²⁷ trpí takovými frustracemi z nedosažení vlastních i kolektivních cílů nejen jedinci samotní, ale i celé sociální skupiny. Ani přínáležitost k vykořisťované třídě (Marx), ani absolutní míra chudoby a mizérie ke vzniku násilného sociálního konfliktu totiž nestačí. Iniciátorem či spouštěčem konfliktu je zejména prý frustrace a deprivace subjektu daná relativním rozparem mezi jeho sociálními přáními a tužbami na jedné straně, a reálnými možnostmi, které situace ve společnosti nabízí, na straně druhé.

A zastánci *modernizační teorie* (modernization theory, např. Huntington 1968) k tomu pak podotýkají, že je to právě (rychlá) modernizace, která tato očekávání tak často vytváří, ale následně ne vždy naplňuje.²⁸ A právě globalizující se postmoderní svět našich současných válek, je takových prudkých změn i nenaplněných snů a očekávání plný.

Nové postmoderní války

Ve výčtu těchto starších teorií válečných konfliktů by bylo možné samozřejmě ještě pokračovat, kdyby se ovšem v posledních dekadách dvacátého století zásadně nezměnil charakter válečných konfliktů a následkem toho i teoretické přístupy k nim.

Nové - postmoderní - války jsou konflikty paramilitárních uskupení nejrůznějších milic, bojůvek, domobran i teroristických skupin. Domobrana indiánů Ašaninka, vyzbrojena zbraněmi peruánské armády, se brání před útoky marxistické gerilové skupiny Světlá stezka ovládající okolní prales. (peruánská Amazonie 1993, foto autor)

Již někdy po druhé světové válce zaznamenáváme místo tradičních válek ve velkém stylu nárůst menších, prostorově i časově omezených, konfliktů, jimž se později začne říkat *konflikty s nízkou intenzitou* (low intensity conflicts - LIC), jako jsou nejrůznější národně osvobozené hnutí, občanské války i marxistická a maoistická revoluční hnutí a podobně. Na přelomu 80. a 90. let dvacátého století pak datasey shromažďující údaje o co největším množství nedávných světových konfliktů ukazují v rámci třetího světa i rozpadajícího se komunistického bloku doslova boom obvykle etnických, etno-religiózních konfliktů nového typu, v nichž dříve započatý trend vrcholí. Také zde proti sobě nestojí konvenční armády, ale minimálně jedna strana konfliktu je tvořena gerilami, milicemi, či dokonce teroristickými skupinami. Motivace a pohnutky bojovníků v těchto válkách jsou dosti odlišné od regulérních konfliktů, jak jsme je poznali výše.

Nové války přelomu 80. a 90. let, na rozdíl od těch clausewitzovských, nezačínají tak, že jeden stát vyhlásí druhému válku a pak jej organizovaně napadne. A vojáci v těchto nových konfliktech nenaširují poslušně v řadách na shora daný povel. Z velké většiny se jedná o vnitrostátní konflikty probíhající mezi jednotlivými, obvykle velmi lokálně definovanými, skupinami. O to však mají globálnější rozměr, appaduraiovsy (Appadurai,

1996) se rozpínají do různých sítí imaginárních světů a „krajín“ tvořících současný svět. Podle některých jsou to prostě svědky nových „postmoderních válek“ (např. Duffield 1998, Ignatieff 1998).²⁹

Dostal jsem se blízko ke konfliktům této doby a na vlastní oči jako antropolog a novinář strávil dohromady nejen dva roky ve válkách v Jugoslávii a na Kavkaze, ale i řadu měsíců v terénu přímo v konfliktech v peruánské Amazonii, mexickém Chiapasu, Afghánistánu, Tádžikistánu a Kurdistánu. A nejméně dobré další tři čtyři desítky z nich jsem mohl stejně jako vy pravidelně sledovat doma u televize, přímo z obývacího pokoje: Rwanda, Dárfúr, Somálsko, Kongo, Libérie a Sierra Leone; indonéský Aceh, Východní Timor, Celebes a Šalamounovy ostrovy. Vrcholí boj horských etnik v Barmě, Kašmír a TAMILŠTÍ TYGŘI na Šrí Lance, jakož i mobilizace radikálního islamismu v al-Káidě, Tálibánu a muslimský boj za nezávislost filipínského Mindanaa i malé vzplanutí jiskry hinduistického komunismu v Indii... To jsou jen některé z mediálně nejznámějších případů. To, co jsem viděl, byly přes všechnu tu kulturní rozdílnost vysoce globalizované války: viděl jsem statisíce válečných uprchlíků, obtížených dětmi a všude stejnými plastovými taškami, hledající útočiště v imigrační politice Západu. Viděl jsem mezinárodní humanitární pomoc hnanou nově triumfujícím globálním soucitem i mezinárodní mírové síly hnané nově zrozenou globální odpovědností. Viděl jsem globální války, v nichž s dosud nebývalou intenzitou obíhají po světě zdaleka nejen zbraně, ale na nových elektronických médiích také ideje, lokální historie, mýty a stereotypy (včetně těch o lokální „tradici“ a „kulturu“). Viděl jsem války, během kterých stejně tak putuje kořist globalizovaného válečného zločinu, jako jsou suroviny, drogy, rozkradená zahraniční pomoc, lidských otroci i dětské vojáčky, jakož i plné tašky bankovek, které vytiskly národní banky globálních mocností na druhém konci světa. Viděl jsem války, během nichž jsou auta plná divokých lokálních rebelů z kosmu tiše sledována globálními satelity rozvědek globálních velmocí, které (ne)mohou zasáhnout, protože k tomu ne/mají globální souhlas OSN. A nakonec viděl jsem také vrcholně patriotické války zdánlivě paradoxně usilující o globální uznání svých lokálních států, autonomií, práv a identit.

To vše on-line, v přímém přenosu, pod dohledem, tehdy na konci dvacátého století čerstvě zformovaných, globálních médií. Až se některým to, co jsme viděli doma na obrazovce, zdálo téměř skutečnější než to, co se „opravdu“ dělo. „Válka v Zálivu se nekonala,“ byl to jen virtuální konflikt mediálních simulaker, provokuje ve svém známém textu filozof Baudrillard (1995).

Snad nejkomplexněji definovala tuto novou vlnu válečných konfliktů ve své knize *Nové a staré války: organizované násilí v globální éře* Mary Kaldorová: „V průběhu 80. a 90. let vznikl, zvláště v Africe a východní Evropě, nový typ organizovaného násilí.“ Tyto nové „identitní“ války „zahrnují stírání rozdílů mezi válkou (obvykle definovanou jako násilí mezi státy nebo mezi organizovanými politickými skupinami), organizovaným zločinem (násilí páchané privátně organizovanými skupinami pro privátní cíle, obvykle pro finanční zisk) a rozsáhlým porušováním lidských práv (násilí páchané státy nebo politicky organizovanými skupinami na jednotlivcích)“, říká Kaldorová (1999, 1-2).

Řada fundamentálních prvků starých clausewitzovských válek jako by nám tak v těchto nových válkách mizela přímo pod rukama.

Jde o spíše menší válečné konflikty a stírá se v nich opět - po staletích válečné tradice regulérních armád - rozdíl mezi armádou a civilním obyvatelstvem, podotýká Tilly (2006, 65). Noviny zaplaví titulky s dobrodružně znějícími slovy jako gerila, milice,

paramilitární uskupení, warlordi - váleční baroni, kmenoví předáci, venkovská domobrana, ozbrojené tlupy a polní velitelé. A mnohdy mizí, jak říká David Keen (2000b, 1), i sama zásadní a tradiční představa dvou válčících stran, kdy jeden ze soupeřů - stejně jako v nějakém grandiózním „sportovním klání“ - prohraje a druhý vyhraje. Zúčastněných skupin je v konfliktu často více, navíc se ještě proměňují v čase, přeskupují se a drojí, a jejich bojovníci občas navíc dokonce přebíhají na stranu protivníka. Mnohé z těchto konfliktů jsou charakteristické svou asymetrickostí - proti víceméně regulérní armádě či policii tu stojí různé rozptýlené paramilitární a gerilové skupiny, či dokonce dobře ukrytí teroristé, tedy síly lišící se od ní nejen taktikou, ale i cíli, a mluvíme o nich jako o *asymetrických válkách*. A značně relativní může být nakonec i pro historii válčení tak fundamentální rozdíl mezi válkou a mírem: „Jaký je přesně rozdíl mezi mírem a válkou za okolností, že mír institucionalizuje násilí a že válka zahrnuje formy skryté kooperace a nevysloveného neútočení mezi stranami bojujícími zdánlivě proti sobě?“ ptá se provokativně Keen (2000b, 19).

A pro nás, v postkomunistických „etnických konfliktech“ k tomuto stírání rozdílů přibude i zdánlivě tak markantní rozdíl mezi válkou a revolucí - mezi bojem za svobodu národa a bojem za demokratické svobody člověka.

Nová technologie masové mobilizace Éra aktivistických revolucí i aktivistických válečných konfliktů

Stírání rozdílů mezi válkou a revolučním hnutím je jen vrškem ledovce. Jen důsledkem triumfu celé nové technologie všenárodní mobilizace, sebeorganizace a motivace aktérů, která mnohým z těchto postmoderních konfliktů předchází. Pro ty námi sledované v bývalé Jugoslávii a na Kavkaze to platí zvláště.

Na první pohled to tak možná ani nevypadá, ale v posledním čtvrtstoletí žijeme v období velkých revolučních změn a revolučních hnutí. Většinu z nich nutně nedoprovází, jak bychom od revolučních událostí čekali, od začátku revoluční násilí, ale jsou zde nové způsoby mobilizace, sebeorganizace i motivace aktérů. Nové způsoby iniciace sociální změny. Nejlépe a nejkontrastněji je lze prezentovat na vlně či spíše vlnách všech těch *sametových-barevných-květinových revolucí* posledních dvou tříd dekad...

V roce 1989 padl komunismus nejprve v Polsku, poté v Maďarsku, východním Německu, Československu a Bulharsku (a ve varu byly i sovětské pobaltské republiky). O většině z těchto revolucí mluvíme jako o *sametových*, ale - pozor na věc - v Rumunsku vedl tentýž proces ke krátkému krveprolití a obdobný v bývalé Jugoslávii, na Kavkaze a částečně i v sovětské Střední Asii pak nastartoval několikaletou vlnu separatistických tzv. etnických konfliktů a občanských válek.

Všenárodní, občanské a hlavně pozitivně naladěné sametově-nenásilné vzepětí mas v ulicích mění svět... Mediálním a politickým úspěchem *sametových revolucí* konce komunismu se inspirovala vlna *barevných*, nebo chcete-li přímo *květinových revolucí* na konci tisíciletí: začíná to buldozerovou revolucí v Srbsku v roce 2000, která vedla k pádu nacionalistického prezidenta Miloševiče, přes revoluci růží v Gruzii 2003, tulipánovou v Kyrgyzstánu 2005, oranžovou na Ukrajině 2004 až po cedrovou v Libanonu 2005, šafránovou v Barmě 2007, zelenou v Iránu 2009, jasmínovou revoluci v Tunisku na přelomu let 2010 a 2011, deštníkovou v Hongkongu 2014 a další. Twitterové revoluci v Moldávii v roce 2009, jejíž název jako by sám již označoval technologický milník, se

někdy říká také koprová revoluce, protože prvotní demonstraci deseti tisíc rozhořčených lidí iniciovala přes Twitter pětadvacetiletá novinářka a „múza revoluce“ Natalija Morarová - *morar* znamená v moldavštině kopř.

Na *barevných revolucích*, které jsou většinou reakcí na výsledky autoritářskými režimy zmanipulovaných voleb, je krásně vidět, jak ona nová „technologie“ dovede nečekaným masovým a květinově barevným odporem politickou situaci velkolepě zvrátit. Mnohaleté režimy padají, prezidenti odstupují, okupační syrská armáda opouští po třiceti letech Libanon, vojenská junta v Barmě se poprvé otrěse v základech... A to vše bez krveprolití, maximálně zatím jen s několika strkanicemi a rozbitými okny.

A v centru této nové formy protestu, jež nám dnes přijde tak samozřejmá, nejsou ani tak vynálezy jako Twitter a jiné nové základy komunikačních technologií, ale jak ukazuje případ agilní aktivistky Morarové - pocit, že chce, že může změnit svět. Ústředním je nově organizovaný subjekt - aktivista a jeho touha *něco* dělat. A hlavně pak jím odehrané velké drama v ulicích. Onen barevně květinový dramatický spektakl masových demonstrací jako jeho nástroj vyslovit svůj názor v jakémsi celonárodním *rituálu přechodu* od nenáviděného starého režimu k vysněnému novému (k jehož schopnostem se vrátíme v kapitole „Co se to s námi v tom spektaklu děje?“).

Ale pokračujme dále: nově etablovaných spektakulárně-revolučních technologií změny se chopila i další revoluční hnutí. Jasmínová revoluce v Tunisku odstartuje další vlnu, přímo lavinu arabského jara 2011 a masové celonárodní protesty svrhnu mnohaleté režimy nejen v Tunisku, ale i v Libyi, Egyptě a Jemenu. Změní situaci v Sýrii a Jordánsku, ale zasáhnou i Alžírsko, Maroko, Omán, Saudskou Arábii, Bahrajn a další arabské země, a dokonce i sousední Izrael. Podobně jako u sametových revolucí roku 1989 vše vypadá nejprve velmi hezky a mírumilovně. Nicméně podobně jako u demokratizačních změn po pádu komunismu ve východním bloku (hlavně v Jugoslávii a na Kavkaze) po roce 1989 i zde pak v Sýrii, Libyi a Jemenu přejdou protesty z demonstrací v menší ozbrojené konflikty. A ty se pak mění ve větší občanské války, jichž se účastní, podobně za pochodu vznikající, paramilitární síly a milice, mnohé z nich fundamentalistického či přímo teroristického ražení.

Vlnu této nové formy protestů dnes završují i události na Ukrajině. Masová mobilizace poté, co vláda prezidenta Janukoviče v listopadu 2013 definitivně pozastavila přípravy na podpis asociační dohody o vstupu země do Evropské unie, přerostla ve spontánní permanentní proevropskou demonstraci na kyjevském náměstí Majdan Nezaležnosti, v takzvaný Euromajdan, navazující na étos oranžové revoluce z roku 2004. Davy na náměstí se s přibývajícimi týdny měnily ve spontánně rostlý živý organismus stanového města s vlastními, zde bydlícími dobrovolníky; vznikly jídelny, noclehárny, informační centra, bylo zde zavedeno wifi připojení, fungovaly úklidové i pořádkové služby, místní samospráva, a později dokonce i více či méně militantní nacionalistické bojůvky. A prezident opět padl. Moci se chopila nová proevropská vláda, které se pak postupně stále divočejší Euromajdan a z něj vzešlé bojůvky dlouho nedařilo rozpustit.

Na tom, co pak na Ukrajině následovalo, je snad nejlépe vidět, jak moc se již tato nová forma aktivistického protestu a změny, coby hlasu a rozhodnutí lidu, etablovala: do té míry, že ji dnes, před domácím publikem i před světem samým, dokonce i stojí za to falzifikovat. Uměle ji napodobovat a mediálně vydávat za „pravý hlas národa“, tentokrát ovšem ruského. Když v následující ukrajinsko-ruské krizi obsazuje Rusko ukrajinský Krym a pak se pokouší i o odtržení ruskojazyčných regionů východní Ukrajiny, ruská armáda i tajné služby a možná i pár aktivistů projeví nevídanou kreativitu

a touhu po nápodobě. Shora jsou klopotně organizovány podobně (tentokrát ovšem proruské) „spontánní demonstrace obyvatel“, a někdy dokonce stavěny téměř jakési kopie barikád se stanovými městečky, jako byly ty na Euromajdanu. A nakonec jsou (ponejvíce z v Rusku naverbovaných žoldnů pod vedením tajných služeb) vytvářeny celé „spontánní“ samozvané administrativy v čele separatistických proruských regionů, jakož i (nejmodernějšími ruskými zbraněmi vyzbrojené) „dobrovolnické domobrany“ a napodobující separatistické vlády a paramilitární síly - nejen z dnešní Ukrajiny, ale hlavně z časů postsovětských etnických konfliktů devadesátých let. Probuzená „vůle lidu“ je vůle lidu, hlas národa je hlas národa - s tím prý nic nenaděláme... Slávu obrazu poznáte podle počtu jeho padělků...

Nenásilné masové protesty požadující změnu přerostly v násilí... Etnické konflikty po rozpadu komunismu, arabské jaro a události na Ukrajině jsou nejlépe viditelnými případy. Ale také mnohé postmoderní identitní etno-religiózní konflikty třetího světa devadesátých let vznikají z podobných pokojných demonstrací a následného občanského vzepětí a aktivistické mobilizace.

Žijeme v éře nových aktivistických revolucí, ale také nových aktivistických válečných konfliktů. Konfliktů se specifickou aktivistickou válečnou organizací, kulturou i politickou estetikou a specifickým extatickým typem nasazení a prožíváním mužů, co jdou nejprve do demonstrací, posléze možná i do ozbrojeného konfliktu a do války.

Je zřejmé, že zde máme novou sociální „technologii“, která je demonstrující menšinou, velkou částí pasivní většiny i mezinárodním veřejným míněním víceméně konsenzuálně uznávána coby nástroj změny. Nástroj právě „probuzené“ vůle lidu, celého národa. Zjevně ji utváří obrovské demonstrace, jež nejsou jen obyčejnými masovými shromážděními, ale nabývají značně spektakulárně-dramatického charakteru (se společným prožíváním emocí, happeningy, ostentativně předváděnými znaky identity i tábory na náměstích). Protože to, co je zde demonstrováno, to, co v davech a na náměstích stojí proti starému režimu, není „jen“ jiný politický názor, ale přímo jiná či nová (politická) kultura a estetika, jiný svět. Ani to však k úspěchu těchto akcí nestačí a důležité je, že tento proces pak přeroste v aktivistickou mobilizaci zasahující celou zemi, což posléze někdy bohužel vyústí i v konflikt a ozbrojenou mobilizaci. A teprve až po tom všem přichází ke slovu prezentace těchto událostí: přenosy v globálních médiích, jakož i (někdy od poloviny první dekády tisíciletí) tak zdůrazňovaná komunikace a svolávání se pomocí internetu (Twitter, Facebook) či prostřednictvím mobilních telefonů.

Dnes s odstupem času, i vzhledem k událostem, které následovaly, je tedy zřejmé, že postkomunistické takzvané etnické konflikty z počátku devadesátých let dvacátého století patří už k této „nové vlně“ masové mobilizace. Proto je má smysl studovat minimálně v určitých aspektech, jak uvidíme dále, společně s demokratizačními sametovými revolucemi a hnutími let 1988-89, které jim bezprostředně předcházely.

Vysvětlit, proč jdou dnes chlapi do těchto nových identitních válek, pro nás tedy znamená vysvětlit, jak tato nová „technologie“ mobilizace a změny funguje. Co je onou novou sdílenou kulturou a politickou estetikou v jejím středu; kde se vzala a jak se uplatňuje? Proč je zde člověk-aktér uprostřed davů tak agilní, tak schopný se sdružovat, sebeorganizovat, čímž se zároveň stává tak mocným? A především: jaké emoce, dramata a estetické zážitky při tom všem prožívá a cítí? A patří sem také otázka po tom, proč tyto procesy někdy vyvrcholí tolik očekávanými demokratizačními změnami, a jindy válečnou katastrofou.

(foto autor)

Války entuziastických dobrovolníků

... tedy alespoň na počátku

Začala válka za odtržení Abcházie od Gruzie. Eduard Ševardnadze coby nejvyšší gruzínský představitel pořádá v hlavním městě Tbilisi tiskovou konferenci pro novináře. Jeho „armáda“ to spustila pod velením paramilitárního velitele Tengize Kitovaniho - vlastně zjevně bez prezidentova vědomí - a on se teď snaží žehlit, co se dá a dlouho očekávaný konflikt, když už se tedy rozběhl a vypadá nevyhnutelně, alespoň navenek legitimizovat. Zaznívají slova „naše armáda“, „dáme rozkaz armádě“, „stáhneme armádu“, „mobilizovat armádu“, „armádní velení“ atd.

Jsem v sále asi jediný zahraniční novinář mimo bývalý Sovětský svaz. Nevydržím to a s naivní drzostí tříadvacetiletého studentika se ptám, kterou armádu má na mysli, když existují (alespoň na papíře) hned dvě: Národní garda Gruzie pod vedením mafiózního malíře a sochaře Kitovaniho a Mchedrioni vedené mafiózním dramatikem Joselianim. A obě dvě de facto nejsou hierarchizovanými armádami, ale velmi volnými sdruženími entuziastických dobrovolníků, kteří tvoří desítky skupinek volně navěšených okolo velkých mužů v čele. A jaké „armádní velení“ myslí, když si každý dělá, co chce a jak chce; o jaké „podpoře armády“ mluví, když si každý velitel, ale často i jedinec ber kde ber musí obstarat svou výzbroj i výstroj sám.

Kdo mohl tušit, že chlapík s turistickou videokamerou stojící hned vedle je od gruzínské televize a v následujících dnech bude tiskovka i můj spor s prezidentem hned několikrát reprízován. Když večer dorážím domů - do rodiny, v níž jsem toho roku hostem, čeká mě ledové ticho: všichni už to viděli... Můj hostitel Kacha - gynekolog a sám vlastně také velitel jakési občasně bojové jednotky složené z několika kamarádů, který ještě včera hýřil divokými historkami o spontánním chaosu mobilizace a při něm panující dezorientaci, ten, co ještě předevěčím když nás kontrolovali jacísi ozbrojení chlapi v mundůrech bez označení, nutil svou sestru schovat pro jistotu peníze pod sukni, aby nám je „nezabavili“, je na mě našťavaný: „To je *armáda*: Radane, my přece máme *ARMÁDU!*“ Už to skoro vypadá, že půjdu spát bez večeře a nedopitý koňak ze včerejška zůstane v lednici.

Dva tři dny nato stanu na druhé straně konfliktu - mezi Abcházci na bojišti. Pár z nich mě pozná z televizního opakování oné tiskovky a poplácávají mě po zádech: „Hezkys to tomu jejich prezidentovi natřel s tou jejich slavnou gruzínskou armádou! Co armáda, jenom taková smečka různých band, úchylů, kriminálních, parazitů a ožralých individuí!“ „To by se tady u nás - v Abcházii - stát *nemohlo!*“ říká a provádí mě po trávníku před provizorním sídlem separatistů v Gudautě, který je posetý hloučky polehávajících chlapíků v civilu, v částech uniforem, s armádní výzbrojí, s loveckými puškami i holýma rukama, jejich „vrchní velitel“ Sergej Šamba.

O hodinu později stojím přímo v čemsi, co by se dalo nazvat jako abchazská druhá linie přímo na severním předměstí hlavního města Suchumi. Jsem mezi těmi, kterým se nechce jít dál, po ulici Ešba o něco níže, kde se střelí. Je tu neuvěřitelný chaos. Skupinky po jednom až po pěti lidech, co se znají a přijeli obvykle společně v jednom autě, žádné

jednotné uniformy, žádná jednotná výzbroj, žádná komunikace, velení ani rozkazy. Jediné, co tu zavání nějakou organizací, je přistavený společný nákladňák pro odvoz mrtvol vystlaný matracemi, aby se bezvládná těla panickou jízdou nepotloukla. Břichatí chlapi v žigulíku, co mají jen lovecké pušky a dýky jako myslivci, se cpou pečeni a rajčaty přivezenými z domova, zabalenými ve staniolu. My ostatní na ně hledíme a máme hlad. Stojíme každý ve svém hloučku a vzájemně se příliš nebavíme.

Tam vpředu to vypadá zle. Ještě větší zmatek než tady. Neustále odtamtud utíkají postavy i auta plná vyděšených bojovníků. „Lidičky, on umírá, ten člověk umírá,“ řve se slzami v očích ruský mladík na korbě nákladňáku, kde se v kaluži krve v poslední křeči klepe lidské tělo. Ve zběsilém úprku vůz jen přibrzdí a hned zase pokračuje pryč, do bezpečí. Spolujezdec v uniformě z něj mezitím stihne vyskočit a začne okolí hystericky varovat před tím, co tam dole čeká. Když nikdo nereaguje, tak na poplach, abychom ho brali skutečně vážně, začne řvát a střílet samopalem do vzduchu. Všechny tím dost vykolejí. „Kde je velitel, sakra, kdo je tady velitel!“ křičí nervózně už v pořadí druhý člověk ve všem tom zmatku. Nikdo neví. Mnohým připadá ta otázka poměrně dost mimo mísu. Nikdo tu přece nikdy nemluvil o nějakém veliteli...

Mnozí z nás se tu většinou vidí poprvé v životě. Přijedou s partou kamarádů, zkusí své štěstí tam vpředu v „linii“, která vlastně ani není bojovou linií, někdo udělá třeba i nějaký ten výpad hluboko do boku či dopředu a pak se stáhne zase sem dozadu. A když mu úplně rupnou nervy, odjíždí zase rychle pryč. Ještěže celou Abcházíí vede od severu k jihu podél moře jen jedna jediná pořádná asfaltová cesta, tak mají všichni alespoň ponětí, jak se dostat na frontu, kde se shromáždít - jedete po ní zkrátka tak dlouho, až narazíte na chaotické houfy chlapů s puškami.

Stojím u cesty, pozoruju ten zmatek, a najednou se tu tak nějak jakoby odnikud vyloupne nějaký mladší týpek v maskáčích:

„Co tu chceš?! Kdo jsi?!“ namíří na něj bojovník vedle mě samopal.

„Já jsem *tvůj velitel*,“ říká naschvál tiše příchozí, jako by si to vychutnával.

„Ach tak... A já myslel, že jsi nějaký Gruzínek...“

Tento chlápek to v této válce dotáhne na jednoho z nejslavnějších abchazských velitelů.

Bojůvky, milice, domobrany, národní armády a indiáni

„Tito bojovníci nejsou opravdovými vojáky v profesionálním smyslu. Obvykle slouží v rozvolněných jednotkách, buď na základě osobní loajality, nebo kvůli válečné kořisti, pomstě určitým jedincům, kvůli teritoriu či zoufalé snaze o ochranu. Jsou to značně vyzbrojené formace bez poddůstojníků - tedy bez disciplinární opory profesionálních armád. Na této hodnostní úrovni zde neexistují žádní četaři, nikdo, kdo by trval na disciplíně obyčejných vojáků, a to ani co se týče striktně vojenských, smysluplných záležitostí, jako je opevňovat pozice, kopat zákopy, strážit ležení...“

ZE ZPRÁVY POZOROVATELSKÉ MISE HELSINKSKÉHO VÝBORU O VÁLCE V ABCHÁZII (IN: FAIRBANKS 1995, 21)

Vím, že takový dobrovolnický chaos nemůže vydržet dlouho, a vím, že toto je jen takový entuziastický začátek. Později se zezdola okolo silných osobností-velitelů vytvoří jakési „oddíly“ či přinejmenším jejich proměnlivé trsy a vznikne (alespoň na papíře) jakási struktura organizace i hodností, byť se tyto dvě úrovně (obzvlášť zde na Kavkaze) nikdy úplně neprotnou. Budou se po vojensku organizovat nástupy, pořadová cvičení, bude

Oficiálně, na papíře, jsou to národní armády s jasnou subordínací a strukturou... Ale každý si sem často chodí tak trochu kdy chce a dělá co chce. (Čečensko 1995, foto autor)

se lpět na hodnostech a zdravení vyšších šarží nižšími, budou se rozdávat jednotné uniformy, ale ta dobrovolnická extáze vzniku bude stále patrná v étosu další práce a bude, na počátku zcela a do jisté míry trvale, důležitým hnacím motorem.

V tomto volném spontánně-dobrovolnickém válečném systému, který se ustálil ve všech kavkazských konfliktech devadesátých let, snad jen s výjimkou jistého období v Ázerbájdžánu³⁰ a v Arménii (kde se alespoň ke konci války podaří vytvořit víceméně organizované armádní sbory) může kdokoli dobrovolně do armády přijít a také ji obvykle dobrovolně opustit - na menší prázdniny nebo i natrvalo. Do boje zde, tedy alespoň zpočátku, nejenže nikdo nikoho nenutí, ale mnohde je potřeba přinést si svou vlastní zbraň, střelivo, jídlo, ale třeba i auto a podobně. Nebo se lze přidat k některému z velkých mužů v čele, který vše uvedené dovede nějak obstarat.

Tento veskrze dobrovolnický systém jakési spontánní mobilizace dovedli k největší dokonalosti, a mnohde po celou válku udrželi, v Čečensku. Jak ukazuje ruský etnolog Valerij Tiškov (2004, 93-95) - a obdobná je i má zkušenost - velký podíl čečenské bojové síly tvoří kromě vzácných řádných oddílů, vykazujících alespoň na papíře obvyklou armádní hierarchii (jako třeba Dudajevova prezidentská garda) a dále větších či menších

oddílů nabalených okolo jednotlivých polních velitelů, také velmi početní tzv. *indiáni* - jak se jim zde občas říká. Malé zcela nezávislé skupiny bojovníků jednajících na vlastní pěst, podobné těm, s nimiž jsme se setkali v chaosu na abchazské frontě. *Indiáni* si velí sami a mnozí mají pocit, že jedině tak je to správně: „Proč dávat rozkazy jiným, když ani ty sám nevíš, co máš dělat? Většina našich lidí byli *indiáni*... *Indiáni* neposlouchají nikoho a jdou do boje ze své vlastní vůle, když se cítí být ve formě,“ říká o časech národní mobilizace na počátku první čечenské války jeden z Tiškovových respondentů (2004, 94-5).

Jsem toho názoru, že během pokračující války, a zvláště pak ve druhé čечenské válce po roce 1999, zde vývoj spíše spíše k větším a organizovanějším skupinám „milic“ okolo výrazných polních velitelů než ke zformování nějaké regulérní armády. I když zdá se, že i u jejich velkých vojenských ofenziv (jako je znovudobytí Grozného povstalci v srpnu 1996) se „národ“ opět zmobilizuje a najednou se na frontových liniích zase objeví malé nezávislé skupinky kamarádů a příbuzných, mladíků z téže vsi či čtvrti.

Za fasádou „národních armád“ rozpadu Jugoslávie

„Některé z těchto bojůvek jsou založeny vládou a jsou částečně pod jejím vlivem. Ale neexistuje nad nimi žádná absolutní kontrola a některé z těchto formací vládě již přerostly přes hlavu. Některé jsou loajální té či oné režimní frakci, zatímco jiné jsou nezávislé a zajímají se pouze o peníze. Ve skutečnosti existují jen velmi nejasné hranice mezi skutečnou policií, armádními silami a soukromými milicemi.

V Bosně, zvláště v Sarajevu, vždy všudypřítomná protioficiální mentalita a nedůvěra k autoritám státu, jsou jen částečným vysvětlením...“

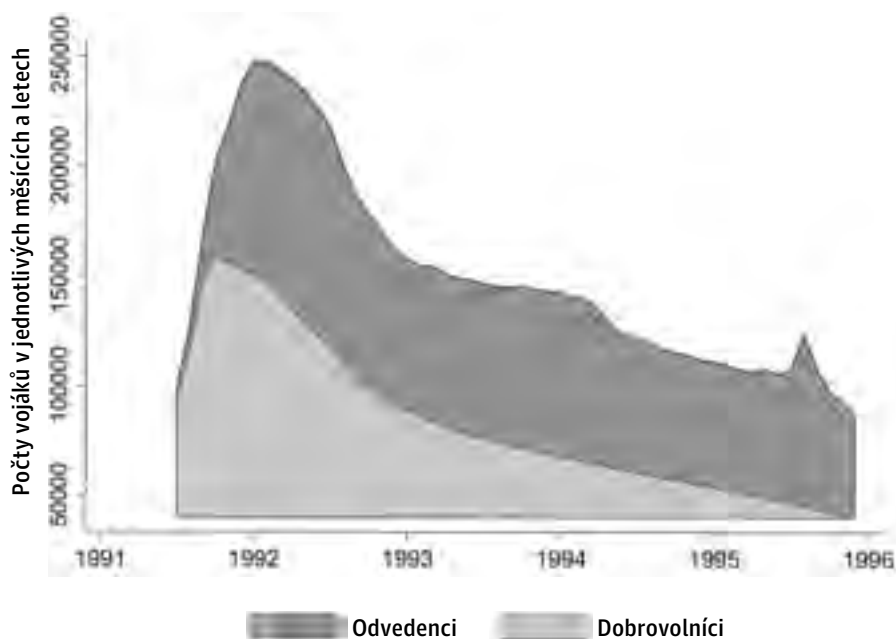
BOSENSKÝ NOVINÁŘ TIHOMIR LOZA (IN: FAIRBANKS 1995, 24)

Až dosud jsme se věnovali hlavně Kavkazu. „Ale takový binec v armádě, to by se u nás v Chorvatsku/v Srbsku stát nemohlo: u nás máme přece jasnou strukturu, subordinaci, hodnosti a hlavně *ordnung*, jak má v konvenčních armádách být!“ - mohli by protestovat všichni ti bývalí, na krátko ostříhaní vojáci v pečlivě vypraných uniformách postjugoslávských armád. Ale i zde má přece fenomén spontaneity, dobrovolnictví a improvizace, tíhnoucí spíše k jisté živelnosti než k rigidním hierarchickým strukturám konvenčních armád, zvláště v počátku konfliktů, své nezastupitelné místo.

Dokonce i v tak dobře vojensky a byrokraticky organizovaném válečném Chorvatsku, kde již dlouho před vyhlášením nezávislosti a vypuknutím války na jaře 1991 vzniká pod patronátem chorvatského ministerstva vnitra Sbor národní gardy (ZNG), později přeměněný na oficiální Chorvatskou armádu (HV), se ve stejné době, po apelu Chorvatské strany práva, rodí jako odpověď na polovojenské akce chorvatských Srbů v Krajině ještě jedna více spontánní a dobrovolná armáda. Do zpočátku špatně vyzbrojených Chorvatských obranných sil (HOS), vedených Ante Paradžikem (než ho chorvatská policie, údajně omylem, zastřelí), si na samém počátku musí sice každý donést svou vlastní zbraň, dobrovolníci se sem ale jen hrnou. Od extatických mladíků přes inženýry a učitele až po zájemce z chorvatských zahraničních diaspor. Jednotky působí nejprve zcela samostatně (a v některých místech jsou často jedinou formací) a až teprve postupně začnou koordinovat své akce s oficiální Chorvatskou armádou, než se do ní časem zcela začlení.

Podobně silný vliv étosu obětavého dobrovolnictví můžeme sledovat také při kvapném vzniku armády Bosny a Hercegoviny, zvláště za divokých počátků obrany hlavního města Sarajeva proti technické i početní převaze regulérní Jugoslávské lidové armády

Velikost a složení Chorvatské armády

Spontánně dobrovolnická podstata samého počátku válečné mobilizace v oficiální Chorvatské armádě (HV): Na počátku konfliktu dominující dobrovolníci (šedou), jsou až po oficiálním odvodu na konci roku 1991 doplňováni o odvedence (tmavou), nejprve tedy především o občany chorvatské národnosti sloužící původně ve federální Jugoslávské armádě (JNA). Graf z Jurajda a Kovač (2016, 8).

ovládané Srby. Bosenské síly se tak ze začátku skládají z doslova přes noc zmobilizované přepestré směsice nejen bosenské (muslimské) vládě loajálních policistů, jejich zvláštní zásahové jednotky, kvapem zformované vojenské policie a oficiální Teritoriální obrany Bosny a Hercegoviny, ale zapojují se do ní i podzemní muslimská polovojenská organizace Vlastenecká liga a její oddíly „Bosna“ zvané též „zelené barety“. A v neposlední řadě i spousta různých neformálně vzniklých lokálních skupinek (jako třeba muslimských přistěhovalců ze Sandžaku, kteří obývali čtvrtě kolem města, a tak jsou nejvíc „na ráně“) nebo lidí okolo místních mafiánů a galérky i výrazných figur sarajevského života. „Byla řada takových (jako například později nechvalně proslulý Mušan Topalović zvaný Caco - v civilu hudebník), co prostě byli známější a populárnější a kolem nich se soustředili dobrovolníci, kteří jinak nevěděli, co dělat, protože oficiální pokyny typu ‚hlaste se na Teritoriální obranu na adrese té a té...‘ ze začátku prostě nebyly,“ říká český etnolog a válečný reportér Filip Tesař. Všichni tito jedinci i skupiny pak kvapně oficiálně rekrutují či kolem sebe neoficiálně nabalují stovky nadšenců ochotných „jít do toho“. A teprve později se vše za pochodu, hlavně pod vlivem přítomných stávajících i bývalých profesionálních vojáků a policistů, mění v (alespoň navenek jakž takž uspořádanou) armádu.

A jak vypadá situace v téže době v samotném Srbsku? Na počátku války mají sice Srbové v rukou celou federální Jugoslávskou lidovou armádu (JNA) se vši technikou a zázemím, ale když v roce 1991 vyhlásí kvůli válce s Chorvatskem mobilizaci, dopadne to fiaskem. A ke slovu přichází opět dobrovolníci. Oddíly hlásící se většinou k historickému

odkazu četnického hnutí (k nimž se ještě vrátíme). Vznikají bizarní formace pod vedením neméně bizarních postav, jako je Srbská garda v čele s Đorđem Božovićem zvaným Giška³¹ a Branislavem Matićem zvaným Beli,³² Srbská dobrovolnická garda známá též jako Arkanovi tygři, Srbské četnické hnutí založené intelektuálem Vojislavem Šešeljem, Bílí orlí pod vedením Dragoslava Bokana, Srbští sokoli se svým Sinišou Vučinićem a další. Tento trend pak následují též Srbové v Chorvatsku (např. s oddíly jako Knindže pod vedením Dragana Vasiljkoviće zvaného Kapitán Dragan³³ nebo Škorpioní v čele se Slobodanem Medićem přezdívaným Boca), jakož i v Bosně (např. Žluté vosy vedené Vojinem Vučkovićem známým jako Žuća) a další.

Také v těchto srbských četnických formacích vládne duch dobrovolnosti a touha „být u toho“. „Moji chlupci jsou dobrovolníci. Nikdo je násilím nerekrutoval, nenutil k boji. Šli do toho z přesvědčení. To je velmi důležitý rozdíl v postoji oproti placeným žoldněřům na druhé straně barikády. Moji chlupci neutíkají, když to začne práskat, neztrácí hlavu,“ chvástá se sám jejich nechvalně proslulý mafioso - velitel Arkan.³⁴ Velitelský kádr jeho Srbské dobrovolnické gardy tvoří často bývalí kriminálníci (teď pod ochranou srbského ministerstva vnitra), mužstvo zase mnohdy fotbaloví chuligáni z bojůvek klubu Crvena zvezda Beograd... A sám Željko Ražnatović přezdívaný Arkan³⁵ je - podobně jako výše zmínění velitelé Giška, Beli a Kapitán Dragan - známá postava srbského podsvětí...

Výše uvedený duch spontaneity a dobrovolnosti se do jisté, i když menší, míry uplatňuje také za předválečné mobilizace a zrodu řadových srbských jednotek v budoucí Republice srbské v Bosně. Ačkoli je zde, a to již od samého počátku, snaha vše centrálně organizovat a řídit - mít (zprvu tajně) seznamy branců a posílat řádné povolávací rozkazy „jako v armádě“ - ty jsou však zasílány z počátku jen „našim důvěryhodným, prověřeným, lidem“, často straníkům separatistické Srbské demokratické strany a jejich dobrým známým... Navíc přibývá ještě, zde tak podstatný, motivační argument ochrany domova, vlastního města či vesnice, a často dokonce i dosti abstraktně formulovaného vlastního „etnického teritoria“: „Jestli máme nějaké zbraně, nemáme je proto, že by nám je někdo rozdával, ale sami jsme je kupovali a obstarávali, abychom ubránili vlastní životy, když to bude třeba. Fáme o nějakých četnicích jsou výmysl, ale když bude třeba, všichni do jednoho se můžeme stát četníky a bránit se,“ říká šalamounsky už v létě 1991, tři čtvrtě roku před vypuknutím bosenské války, Mirko Malović - předseda srbské separatistické SDS v oblasti tradiční četnické rezistence v pohorí Romanija, v Sokolaci.³⁶ Když se pak už v průběhu války samotné Srby ovládaná Jugoslávská lidová armáda (JNA) v rámci mezinárodních mírových dohod oficiálně stáhne z Bosny, nechá svou těžkou techniku doslova ležet u nohou právě takto vzniklým srbským jednotkám.

Podobně se nakonec na principech spontaneity a dobrovolnosti formuje albánská předválečná mobilizace v Kosovu. I ta je vedena taktéž již od počátku entuziasticky dobrovolnickou Kosovskou osvobozenou armádou - UÇK (o jejím vzniku a formování viz Tesař 2008), jakož i některými dalšími spontánně vzniklými menšími či zcela miniaturními, a často regionálními, dobrovolnickými formacemi, jako jsou skupinky jednotek Plamen (Zjarri), Orlí (Shqiponjat), Štáb guerrillových jednotek (Shtabi i njësitetë guerile) a další.

O tom, jak se kosovským gerilám podaří eskalovat napětí a rozničit celonárodní povstání, bude ještě řeč dále. Pro nás je teď podstatné že, podobně jako v řadě jiných postjugoslávských ozbrojených sil se i zde, přes zjevně gerilový charakter těchto uskupení, vše na první pohled snaží vypadat poměrně regulérně a „učesaně“ - samé uniformy, čísla bojových jednotek, nástupy, pořadová cvičení, hodnosti a subordinace - nicméně hnacím motorem je opět do značné míry spíše živelnost, nadšení a spontaneita než

nesmlouvavá armádní mašinerie a disciplína. Bez nich by si šlo předválečnou mobilizaci i samotný začátek konfliktů rozpadu Jugoslávie jen stěží představit.

Do některých jugoslávských i kavkazských dobrovolnických formací je sice lehké přijít, ale často - zvláště poté, co se armády zkonsolidují - v podstatě již nelze jen tak složit zbraně a odejít beztravně zase domů. A také skutečný smysl jejich boje se časem mnohdy mění od národního patriotismu k jakýmsi privátním armádám nezávislých válečných baronů i v bezskrupulózní politický oportunistus politiků v čele jednotlivých národních stran a hnutí (viz Tiškov 2004,100-102; Keen 2000a). Nicméně jak se pokusím ukázat v této knize, tou první startovací hnací silou, kvůli níž se všichni ti zdaleka nejen mladíci, ale i dospělí chlapi - inženýři, učitelé, zedníci, ale i alkoholici a chlapíci z galérky - vrhají do společného válečného díla, plýtvají svým časem i prostředky, huntují svá těla i auta a nakonec i riskují život, je jistý druh entuziasmu, chuti „být u toho“ a pocitu potřebnosti. Touha po zhmožnění určitého velmi konkrétního snu - zkrátka jistý (jakkoli to při všem tom zabíjení okolo může znít bizarně) „vyšší smysl“.

Nedá se tvrdit, že tento vyšší smysl, tento pocit transcendence je bude neochvějně držet na frontě až do konce války. U mnohých přijde - a bude to možná už brzy - politické rozčarování, ztráta ideálů o samotném smyslu boje, o skutečných zájmech velitelů, o ostatních spolubojovnících i sobě samých. Dostaví se stereotyp, otupění válkou, přijde nutnost zůstat v armádě, abychom se alespoň najedli a ochránili rodinu (když ti, co nemají zbraně, trpí strachem, hladem a zimou a naopak ti, co stojí v čele bojůvek, žijí mnohdy v okázalém válečném „přepychu“). A s postupujícími léty přijde někdy taky neschopnost zařadit svá permanentní extázi války uvyklá těla do šedi každodenního života. Nicméně tento „vyšší smysl“ je, jak uvidíme, něčím, co do války, alespoň v jejím iniciálním stadiu, láká a vtahuje - jako sirény plavce na širém moři - tisíce (nejen ztracených) duší.

A teď je jen otázka, jak je to vůbec možné.

(foto autor)